

O'ZBEK TILI LEKSIKASINING TARIXIY BOSQICHLARI

Nabiyeva Nodira Saidovna

Surxondaryo viloyati, Denov tumani, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7193260>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili leksikasining tarixiy bosqichlari mavzusida atroflicha ma'lumotlar o'z aksini topadi.

Kalit so'zlar: Turkiy tillar, –chi, -ma, -lik, -gich, -im, traktorchi, sportchi, shofyorlik, demokratlashtirish, elektrlashtirish, fonetik xususiyatlar, zamonaviy qatlam.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ЛЕКСИКИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Данная статья содержит исчерпывающую информацию по теме исторических этапов лексики узбекского языка.

Ключевые слова: тюркские языки, тракторист, спортсмен, шофер, демократизация, электрификация, фонетические особенности, современный слой.

HISTORICAL STAGES OF THE LEXICON OF THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This article contains comprehensive information on the topic of historical stages of the Uzbek language lexicon.

Keywords: Turkic languages, tractor driver, athlete, chauffeur, democratization, electrification, phonetic features, modern layer.

KIRISH

Tilimizning lug'at tarkibida o'zimizniki bo'lgan so'zlardan tashqari boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar ham mavjud. Bu tabiiy holdir. Chunki o'zbek xalqi o'z tarixining turli davrlarida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqada bo'lib kelgan. Mana shu aloqa-aralashuv natijasi o'laroq tilimizga boshqa tillardan so'zlar kirib, o'zlashib ketgan. Shu nuqtai nazardan adabiy til so'zarini tarixiy kelib chiqishiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: 1. O'z qatlam so'zari. 2. O'zlashgan qatlam so'zari.

O'z qatlam so'zari. O'z qatlamga turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan hamda o'zbek tilining o'zini bo'lgan so'zlar kiradi. Turkiy tillar uchun umumiy, mushtarak bo'lgan so'zlar umumturkiy so'zlar deyiladi. Umumturkiy so'zlar asrlar davomida o'zbek, qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird, turkman, ozarbayjon va boshqa turkiy tillarda qo'llanib kelgan so'zardir. Bunday so'zlar o'zbek tili lug'at tarkibining asosini tashkil etadi. Umumturkiy so'zlar deyarli barcha so'z turkumlarida mavjud. Bularga tog', suv, tosh, til, qo'l, bola, er (otlar), oq, qora, qizil, ko'k, sariq, yaxshi, yomon (sifatlar), bir, ikki, uch, besh, olti, sakson, tuqson, yuz, ming (sonlar), men, sen, u, biz, siz, ular, qanday, qachon (olmoshlar), kelmoq, bormoq, turmoq, qaramoq, olmoq (fe'llar), ildam, erta, indin, ilgari (ravishlar) kabilar misol bo'la oladi. Mazkur so'zlarning ba'zilari fonetik jihatdan yoki talaffuz qilinishiga ko'ra farq qilishi mumkin. Lekin shunday bo'lsa-da, ularning kelib chiqish asosi birdir.

O'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari, qonun-qoidalari asosida yaratilgan so'zlar o'zbekcha so'zlar deb yuritiladi. O'zbekcha so'zar quyidagi yo'llar asosida yaratiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlarga shu tilga oid qo'shimchalarni qo'shish orqali yasalgan so'zlar. Bunda –chi, -ma, -lik, -gich, -im singari o'zbekcha qo'shimchalar vositasida yasama so'zlar hosil qilinadi: suvchi, terimchi, o'quvchi, o'qituvchi, boshlovchi, kesma, terlama, boshqarma, qorishma, bosma, otalik, onalik, bolalik, yaxshilik, yomonlik, suzgich, muzlatgich, o'g'itlagich, sovitgich, terim, yig'im, bo'lim va boshqalar.

2. Boshqa tillardan kirgan soʻzlarga oʻzbekcha qoʻshimchalarni qoʻshish orqali yasalgan soʻzlar. Bunda oʻzbekcha soʻzar quyidagicha hosil qilinadi: 1) tojikcha soʻzlarga oʻzbekcha qoʻshimchalarni qoʻshish asosida yaratiladi: jangchi, mardlik, tanburchi, dutorchi, vayronalik, sabzavotchilik, chorvachilik; 2) arabcha soʻzlarga oʻzbekcha qoʻshimchalarni qoʻshish vositasida hosil qilinadi: maorifchi, maslahatchi, jamoatchi, murabbiylik, zamondosh, vazirlik, rahbarlik, ovqatlanmoq; 3) ruscha-baynalmilal soʻzlarga oʻzbekcha qoʻshimchalarni qoʻshish orqali yasaladi: traktorchi, sportchi, shofyorlik, demokratlashtirish, elektrlashtirish, mexanizatsiyalashtirish, betonlamoq singarilar.

3. Boshqa tillardan oʻtgan yasovchi vositalar yordamida oʻz va oʻzlashma qatlamdan hosil qilingan soʻzlar. Bunda qoʻshimcha oʻzga tilga oid boʻladi, asos soʻz oʻzbekcha, tojikcha, arabcha, ruscha soʻzlardan tashkil topadi: kitobxon, jurnalxon, bilimdon, savodxon, maʼrifatparvar, adabiyotshunos, tilshunos, partiyaviy, ommaviy, soatsoz, vagonsoz, uysoz, mashinasoz, noaniq, serish, sertarmoq, serhosil, madadkor, bunyodkor, notinch, beish, chizmakash, yoʻlsoz, ilmiy, tarbiyaviy, oilaviy kabilar.

TADQIQOT METODI VA METODOLOGIYASI

Oʻz qatlam soʻzarining bir guruhini kompozitsiya usuli bilan yasalgan qoʻshma soʻzlar tashkil qiladi. Qoʻshma oʻzbekcha soʻzar quyidagicha hosil etiladi: 1) bir lugʻaviy qatlamga mansub soʻzardan yasaladi: issiqsevar, belkurak, ituzum, suvqovoq, baqaterak, yiloshi, tomorqa, otboqar, tezpishar, quloqchoʻzma, olaqargʻa; 2) turli lugʻaviy qatlamga mansub soʻzlardan yasaladi: yondaftar, tilxat, buyintumor, havorang, radioaloqa, fotonusxa, umumshahar, qumshakar, boshpana, kelinsalom, otameros, kitobsevar, sheryurak kabilar.

Oʻz qatlam soʻzari bir qator xususiyatlari bilan oʻzlashma qatlam soʻzaridan farqlanib turadi. Oʻz qatlamga oid soʻzarning eng muhim, asosiy belgilari quyidagilardir:

1. Oʻz qatlamga oid soʻzarning koʻpchilik qismi koʻp maʼnolidir, polisemantik xarakterga egadir. Oʻzlashma soʻzarda bu xususiyat chegaralangan.

2. Oʻz qatlam soʻzarining aksariyati aniq maʼnoli soʻzlardir. Oʻzlashma qatlamga tegishli soʻzlar esa koʻproq mavhum maʼnolidir.

3. Oʻz qatlam soʻzari fonetik tuzilishiga koʻra asosan bir boʻgʻinli, ikki boʻgʻinli, uch boʻgʻinli boʻladi. Bir boʻgʻinli tub soʻzlar koʻproq undosh Q unli Q undosh shakliga ega boʻladi.

4. Oʻz qatlam soʻzari r, l, v, g, , d, z tovushlari bilan boshlanmaydi va hz oʻtlatam shzlarida f, ', j (siraluvchi), s kabi undoshlar umuman oʻatnashmaydi.

5. Oʻz qatlam soʻzarida birinchi boʻgʻindan keyingi boʻgʻinlar hech vaqt unli tovush bilan boshlanmaydi.

6. Oʻz qatlamga oid soʻzlarning oxiri e(e), oʻ unlisi bilan tugamaydi. Baʼzi undov va taqlidiy soʻzlar (he, ehe, oʻhoʻ, boʻ, moʻ kabilar) bundan mustasno.

7. Oʻz soʻzarda boʻgʻin boshida, oʻrtasida va oxirida ikki undosh qatorasiga kelmaydi. Ost, ust, art, arch, berk, gurs, yilt kabi soʻzlar bundan mustasno.

8. Oʻz qatlam soʻzlari tarkibida boʻgʻiz undoshi h, qorishiq s kelmaydi. Him, uh, ah, ha-ha kabi ayrim soʻzlar bundan mustasno.

9. Grafik jihatdan oʻz qatlamga oid soʻzlarda ' (tutuq), (yumshatish) belgilari ishlatilmaydi.

10. Oʻzbekcha soʻzlarda urgʻu odatda oxirgi boʻgʻinda boʻladi.

Oʻzlashgan qatlam soʻzari. Oʻzbek tili lugʻat tarkibining boyishi va takomillashuvida ichki manba bilan bir qatorda tashqi manba ham muhim rol oʻynaydi. Tashqi manba deyilganda

boshqa tillardan soʻz oʻzlashtirish orqali lugʻat tarkibining boyishi tushuniladi. Oʻzbek tilining boshqa qardosh boʻlmagan tillar bilan aloqasi tufayli bu tillardan oʻzbek tiliga maʼlum miqdorda soʻzlar oʻzlashib qolgan. Oʻzlashgan soʻzarning asosiy qismi forscha-tojikcha, arabcha, ruscha soʻzlardan iboratdir.

TADQIQOT NATIJASI

Tojikcha soʻzlar. Hozirgi oʻzbek tili leksikasida tojikcha soʻzlar salmoqli oʻrinni egallaydi. Miqdor jihatdan oʻzbekcha soʻzlardan keyin ikkinchi oʻrinda turadi. Bu bejiz emas, albatta. Darhaqiqat, oʻzbeklar va tojiklar qadimiy davrlardan bir hududda, birgalikda qoʻshni, aralash holda yashab kelganliklari, oʻzaro har jihatdan iqtisodiy, xoʻjalik sohalarida yaqindan aloqada boʻlganliklari tufayli oʻzbek tiliga tojik tilidan koʻplab soʻzlar kirib, oʻzlashib ketgan. Tojikcha soʻzlarga bahor, chashma, chilli, hafta, durbin, dasturxon, chilopchin, joʻyak, panshaxa, roʻmol, dastroʻmol, optoba, yaxob, yaxna, chorsu, chorraha, pazanda singarilarni misol qilib keltirish mumkin.

Tilimizga oʻzlashgan tojikcha soʻzlarning koʻpchiligi koʻproq aniq va real narsa, hodisalarning nomlaridir. Tojikcha oʻzlashmalar kundalik turmush uchun eng zaruriy va koʻp qoʻllanuvchi soʻzardir.

Tojikcha soʻzlarning baʼzi fonetik xususiyatlari u soʻzlarni boshqa tillardagi soʻzlardan farqlab turadi. Masalan, j tovushi tojik tiliga xos boʻlib, u gijda, mujda kabi soʻzlar tarkibida tilimizga kirib kelgan. – and (farzand, monand), -xt (baxt, taxt, daraxt, karaxt, poytaxt), -sht (goʻsht, musht, dasht, gʻisht), -mon (armon, darmon, qahramon), bar- (barno, barpo, barbod), dar- (darbon, dargoh, dargumon, darbadar, darrov, darhol) kabi elementlar ham tojikcha soʻzlarni boshqa soʻzlardan farqlab turadi.

Arabcha soʻzlar. Oʻzbek tili leksikasida arabcha soʻzlar alohida oʻrin tutadi. Arabcha soʻzlarning oʻzbek tiliga kirib kelishi arablar tomonidan Oʻrta Osiyo hududining bosib olinishi va buning tarixiy-ijtimoiy oqibatlarini bilan bogʻliq. Oʻtmishda arab tilining hukmron til – rasmiy davlat tili, taʼlim tili, fan va madaniyat tili, badiiy adabiyot tili, din va shariat tili boʻlganligi arabcha soʻzlarning oʻzbek tiliga kirib kelishi uchun sababchi boʻlgan. Hozirda tilimizda faol qoʻllanilayotgan maktab, maorif, kotib, muxbir, maʼnaviyat, sanʼat, adabiyot, xalq, vazir, shoir, vatan, davlat, maqola, ilm, asar, taʼlim, sanoat, axborot, xodim, tarjimon, talaba, janub, shimol, anhor, hovuz, ariza, imzo, xat singari soʻzlar arabcha oʻzlashmalardir.

Arabcha soʻzlarni mavzuiy jihatdan bir necha guruhga boʻlib oʻrganish mumkin. Chunonchi: 1) ijtimoiy davlat tuzumiga oid soʻzlar (hukumat, mamlakat, fuqaro, hokimiyat, farmon, islohot, ittifoq), 2) adabiyotga oid tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar (aruz, bayt, ruboiy, adib, hikoya, masal, maqol, qofiya, vazn, radif, tazkira), 3) maktab-maorif, taʼlimga oid soʻzlar (taʼlim, talaba, savod, imtihon, axloq, murabbiy, davomat, muallim), 4) diniy tushunchalar bilan bogʻliq soʻzlar (avliyo, machit, shariat, hayit, karomat, duo, farz, tahorat, qurʼon) va boshqalar.

Arabcha soʻzlarning oʻziga xos muhim belgilari sifatida quyidagilarni koʻrsatish mumkin: 1) soʻz boshida –ma, -mu elementlari keladi: madrasa, maktab, majlis, muhokama, mudarris, munaqqid, mutarjim, musavvir, muzokara kabilar; 2) soʻz oxirida –ot, -yat, -yot, -at elementlari qatnashadi: targʻibot, tashviqot, axborot, zaruriyat, hokimiyat, jamiyat, kashfiyot, tibbiyot, zurriyot, tijorat, saxovat singarilar; 3) soʻz tarkibida ' (tutuq belgisi) ishtirok etadi: sanʼat, aʼlo, raʼno, maʼno, taʼtil, meʼmor, taʼzim, eʼtiroz, surʼat, eʼtiqod, eʼlon kabilar; 4) soʻzning tarkibiy qismida ikki unli yonma-yon keladi: oila, shoir, doir, saodat, maorif, jamoat, qiroat singarilar.

Ruscha soʻzlar. Adabiy tilimiz leksikasida ruscha-baynalmilal soʻzlarning salmoqli qatlami mavjud. Ruscha oʻzlashma soʻzar oʻzbek tilining rus tili bilan aloqasi tufayli yuzaga kelgan. Ruscha qatlamga mansub soʻzlar XIX asrning toʻrtinchi choragidan eʼtiboran kirib kela boshlagan. Bu davrda tilimizga rus tili va u orqali boshqa tillardan samovar, pochta, elektr, teatr, vistavka, mashina, vagon, vokzal, poezd, artist kabi soʻzlar kirib, oʻzlashib ketgan.

Ruscha oʻzlashma soʻzar mavzuiy jihatdan bir necha guruhni tashkil etadi. Ularning baʼzilari tubandagilar: 1) oziq-ovqatga doir nomlar: kartoshka, limonad, konfet, kofe, makaron, vermishel, bifshteks, ikra, tort, kakao, kasha; 2) uy-roʻzgʻor buyumlari nomlari: lampochka, grafin, kreslo, divan, shkaf, stol, stul, karovat; 3) kiyim-kechak nomlari: kombinzon, palto, kostyum, kofta, botinka, shinel, noski, chulki; 4) harbiy ish va fizkultura, sportga oid soʻzlar: matros, serjant, leytenant, mayor, diviziya, gimnastika, basketbol, billiard, domino, voleybol, futbol, boks; 5) ijtimoiy soʻz va atamalar: sʼezd, diktatura, demokratiya, partiya, deputat; 6) savdo va moliyaga oid soʻzlar: magazin, gastronom, bufet, yarmarka, kredit, byudjet, pavilon, obligatsiya, bank; 7) qishloq xoʻjaligiga oid soʻzlar: brigadir, zveno, kultivatsiya, mexanizatsiya, traktor, kombayn, buldozer va shuning singarilar.

MUHOKAMA

Oʻzbek tiliga rus tilidan va u orqali dunyoning boshqa tillaridan kirib kelgan soʻzlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansubdir: 1) rus tiliga: samolyot, stol, stul, tok, ruchka, sudya, sud, parovoz, konfet, pulemyot, paroxod, teploxod, kartoshka, pechka, publitsist kabilar; 2) nemis tiliga: shtab, shaxta, rota, galstuk, shifer, kran, orden, landshaft, balet, buterbrod, raketa, lager, politsiya, linza, fakultet, kolba singarilar; 3) lotin tiliga: senat, operatsiya, deputat, auditoriya, respublika, direktor, laboratoriya, sirk, general, nota, metall, formula, laureat, professor, dotsent, magistr, opponent, prezident, referat, dissertatsiya, abituriyent kabilar; 4) grek tiliga: pedagog, grammatika, kafedra, alfavit, tezis, poema, poeziya, teatr, ideya, drama, komediya, tragediya, lirika, mikrofon, filologiya, olimpiada, filosofiya, leksika, psixologiya va boshqalar; 5) ingliz tiliga: voleybol, futbol, vokzal, miting, tramvay, klub, byudjet, boks, finish, chempion, dollar, tank, rels, bifshteks, tort, tennis, kontsern, test, fermer, film, kross, lift kabilar; 6) frantsuz tiliga: kostyum, palto, etaj, mebel, bufet, kabinet, kotlet, ragu, kompot, krem, flot, aktyor, serjant, leytenant, kapitan, artilleriya, desant, antrikot, foye, repertuar, lyustra kabilar; 7) italyan tiliga: opera, libretto, benzin, bank, ariya, loja, valyuta, gazeta va shuning singarilar. Bir tildan boshqa ikkinchi tilga soʻz oʻzlashtirishning oʻziga xos yoʻllari va usullari bor. Soʻz oʻzlashtirish ikki yoʻl: 1) jonli soʻzlashuv orqali va 2) yozma manbalar orqali amalga oshiriladi. Tilimizdagi tojikcha soʻzlarning koʻpchiligi jonli soʻzlashuv orqali oʻzlashtirilgan. Arabcha oʻzlashmalarning asosiy qismi yozma manbalar orqali oʻtgan. Ruscha soʻzlar ham jonli soʻzlashuv, ham yozma manbalar vositasida kirib kelgan.

Soʻz oʻzlashtirishning usullari ikki xil boʻladi: 1) aynan olish, 2) kalkalab olish. Yuqorida qayd etib oʻtilgan tojikcha, arabcha, ruscha soʻzlar aynan oʻzlashtirilgan. Kalkalab olishda soʻzning oʻzi emas, balki uning maʼnosi oʻzlashtiriladi: dunyoqarash (мировоззрение), ustqurma (надстройка), tugʻruqxona (родильный дом), qoʻlyozma (рукопись), muzyorag (ледокол), sunʼiy yoʻldosh (искусственный спутник) kabilar.

Til leksikasidagi soʻzlar zamonaviyligi hamda eskilik va yangilik boʻyogʻi borligiga koʻra 3 qatlamga ajratiladi: 1) zamonaviy qatlam, 2) eski qatlam, 3) yangi qatlam.

Zamonaviy qatlam. Eskilik yoki yangilik boʻyogʻiga ega boʻlmagan soʻzlar zamonaviy qatlamni tashkil etadi. Zamonaviy qatlamga oid bunday soʻzlar zamonaviy soʻzlar deyiladi.

O'zbek tili lug'at tarkibining asosiy qismi zamonaviy so'zlardan iboratdir. Umumiste'moldagi so'zlarning barchasi zamonaviy qatlamga mansub bo'ladi. Ular barcha kishilar uchun tushunarli bo'lishi bilan bir qatorda nutqda faol qo'llaniladi: bahor, qish, kuz, g'arb, sharq, er, osmon, tog', tosh, ariq, yomg'ir, qor, daryo, yaxshi, yomon, chiroyli, tor, chuqur, go'zal, kim, bиров, har kim, har qanday, tez, oz, ko'p, asta, yozmoq, ovqatlanmoq, uxlamoq, yashamoq singlarlar. Zamonaviy qatlamga oid so'zlarning ba'zilari nutqda faol qo'llanilmasligi, tor mutaxassislik doirasida ishlatilishi mumkin. Masalan, terminologik leksikaga oid so'zlar shunday so'zlardan bo'lib, ularning iste'mol doirasi chegaralangan. Lekin bundan qat'iy nazar terminlarning barchasi zamonaviy leksika hisoblanadi.

Eski qatlam. Bugungi adabiy til nuqtai nazaridan eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar eski qatlamni tashkil qiladi. Eski qatlamga oid so'zlar asosiy farqli xususiyatlariga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) tarixiy so'zlar (istorizmlar), 2) arxaizmlar.

Hozirgi kunda mavjud bo'lmagan, yo'q bo'lib ketgan narsa, hodisalarning nomi istorizmlar deyiladi. Ma'lum davrlarda bor bo'lgan narsa vaqtlar o'tishi bilan hayot taqozasiga ko'ra yo'q bo'lib ketishi mumkin. Narsa yo'qolgach, qo'llanishdan qolgach, tabiiyki, uni ifodalagan so'zlar ham iste'moldan chiqib ketadi, tarixiy so'zga aylanadi. Amir, kanizak, cho'ri, mirzaboshi, qalami, qushbegi, sovut, qozi, mirshab, choriq, mingboshi, oqsoch, haram, yuzboshi kabilar tarixiy so'zlardir.

Istorizmlarni anglatgan ma'nosiga ko'ra bir necha guruhga ajratish mumkin: 1) sulolalar, tabaqalar nomini ifodalagan istorizmlar: xon, podshoh, cho'ri, kaniz, amir, hoqon; 2) mansab, amal nomlarini bildirgan istorizmlar: qushbegi, kutvol, qo'rboshi, devonbegi, to'qsoba, qorovulbegi, sarmunshiy, beklarbegi, eshikog'asi, shig'ovul, mirzaboshi, mirishkor, sarbahodir, tunqator, ponsod, mehtar, otaliq, dodxoh, salomog'asi, risolachi, oftobachi singari; 3) urug', qabila, qavm nomlari (etnonimlar)ni anglatgan istorizmlar: jaloyir, mang'it, nayman, do'rmon, telov, qurama, bag'ish, korabo'yn, kenagas, minglar, yuzlar, qirqlar, qangli, saroy kabi; 4) oziq-ovqat nomlarini bildirgan istorizmlar: uloba, urkamoch, tutmoch, yorma, ko'moch; 5) kiyim-kechak, mato nomlarini ifodalagan istorizmlar: qalami, xosa, parpasha, olacha, kuloh, janda, guppi, sanama; 6) kasb-hunar, mashg'ulot nomlarini bildirgan istorizmlar: sarrof, vofurush, jarchi, axtachi, bojgir, chorakor va boshqalar.

Istorizmlardan o'tmish haqida hikoya qiluvchi badiiy asarlarda, tarix va etnografiyaga oid ilmiy tadqiqotlarda foydalaniladi: Xaram doirasi bukun shovqin-suronsiz edi. Podshohning bir-biriga yaqin, lekin ayrim-ayrim saroylarda yashagan xotinlari shoh xonadoniga mansub bir shahzodaning to'yiga ketishgan edi (Oybek). Men umrimda to'rt xon ko'rdim, talay biy ko'rdim (Mirtemir).

Eskirib iste'moldan chiqqan, ammo o'z ekvivalentiga, sinonimiga ega bo'lgan so'zlar arxaizmlar deyiladi. Arxaizmlar bugungi kunda mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan atamalari hisoblanadi. Misollar: dudoq (lab), tilmoch (tarjimon), ulus (xalq), yog'i (dushman), irin (lab), diram (tanga), ilik (qo'l), bo'rk (telpak), oraz (yuz), qopqa (darvoza), alam, yalov, tug' (bayroq), falak (osmon), muarrix (tarixchi), cherik (qo'shin), Jayhun (Amudaryo), Sayhun (Sirdaryo), Shosh (Toshkent), Kesh (Shahrisabz), Nasaf (Qarshi) kabilar.

So'zlarning arxaiklashishi turli sabablar bilan bo'lishi mumkin. Tilda narsa-hodisalarni ifodalovchi birdan ortiq so'z bo'lsa, til qonuniyatlari talabiga javob beradiganlari iste'molda qolib, boshqasi sekin-asta iste'moldan chiqqan boshlaydi va u o'z sinonimiga nisbatan eski so'zga aylanadi. Demak, sinonimlar nutqda bir xil, teng ishlatilmasligi natijasida ulardan ba'zilari

arxaizmga aylanadi. Umuman, arxaizmlarning tug`ilish sabablarini izohlash ko`p hollarda qiyin bo`ladi.

Yuqorida aytilganlardan anglashiladiki, arxaizm ham, istorizm ham eski so`z. Bu jihatdan ular o`zaro aloqadorlikka ega. Lekin shunday bo`lsa-da, arxaizmlar bilan istorizmlar o`rtasida talay farqlar mavjud. Bu farqlarning ba'zilari quyidagilar:

1. Arxaizm hozirgi kunda mavjud bo`lgan narsa-hodisalarning atamasi. Istorizm esa bugungi kunda mavjud bo`lmagan narsa, hodisalarning atamasi.

2. Arxaizmlarning zamonaviy qatlamda o`z sinonimlari bor bo`ladi, u o`z sinonimlari bilan birga qo`llana oladi. Istorizmlarning esa sinonimlari bo`lmaydi.

3. Arxaizmlarning eskirganligi uning sinonimlariga qiyosan baholanadi. Istorizmda esa bu imkoniyat yo`q. Istorizmlarning eskirganligi davrga ko`ra baholanadi.

4. Istorizm birdan-bir, yakka nom, uning o`rnini bosuvchi so`z yo`q. Arxaizm esa bir necha nomlardan birining eskirgani; uning o`rnini bosuvchi so`z bor.

5. Arxaizm til tarixiga va tilning hozirgi holatiga ko`ra baholanadi. Istorizm esa faqat til tarixiga ko`ra baholanadi.

6. Arxaizm asosan tilning o`z taraqqiyoti qonunlari bilan izohlanuvchi hodisa. Istorizm esa jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy taraqqiyoti tarixiga ko`ra izohlanadi.

7. Istorizm faqat atash (nominativ) vazifani bajaradi. Arxaizmlar ham atash, ham uslubiy (stilistik) vazifa bajaradi.

8. Arxaizmlardan uslubiyatda (stilistikada) hamda davr kaloritini berishda foydalaniladi. Istorizmlar esa faqat davr kaloritini yaratishda ishlatiladi.

9. Istorizmi nolisoniy omil tug`diradi. Arxaizm esa lisoniy omillar asosida vujudga keladi.

Arxaizmlar badiiy asarlarda davr ruhini, tarixiy sharoitni ko`rsatish uchun, shuningdek, nutqqa tantanavor, ko`tarinki, jo`shqin, nazokatli ruh berish maqsadida ishlatiladi. Misollar: Otabek ularning totiqalarini xo`p boplab berdi (A.Qodiriy). Sarob girdoblari orqada qoldi, tole qopqasini qoqdim asabiy (M.Qo`shmoqov). Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irinlari ostidagi sadafdek oq tishlari ko`rinib ketdi (A.Qodiriy). Arxaizmlar hajviy va kulgili asarlarda hazil-mutoyiba, masxara, kinoya ruhini ham berishi mumkin. Masalan: Qassob o`rnidan turib, chuntak kavlashga tushdi. – Mana bizni ash'or! – dedi shimining o`ng cho`ntagidan bir varaq qog`oz chiqarib. – Mana, ana bunisi qiziq, sekretar qizga besh so`m berib, mashinkada chop qildirganman. Qishda pavilonga ot go`shti kelganda yozgan edim (N.Aminovning “Qassob shoir” hajviyasidan).

O`rni kelganda shuni ta'kidlash lozimki, arxaizmlarning ba'zilari vaqtlar o`tishi bilan tilda qayta tiklanishi, faol so`zlar qatoridan o`rin olishi mumkin. So`nggi yillarda bir vaqtlar sun'iy ravishda iste'moldan chiqarilgan, arxaik so`z sifatida baholangan talay so`zlar tilimiz lug`at tarkibidan yana o`z o`rnini egalladi. Vazir, viloyat, muharrir, kotib, ma'ruza, matn, chipta, bekat, fuqaro, dastur, muhr, hakam, madhiya, rukn, foiz, favvora, hokim kabilar shular jumlasidandir.

Yangi qatlam. Tilda so`zlarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishi qonuniy bo`lgani kabi, unda yangi so`zlarning yaratilishi ham tabiiy bir holdir. Tilda yangidan paydo bo`lgan va yangilik bo`yog`iga ega bo`lgan so`zlar yangi qatlamni tashkil etadi. Bunday so`zlar neologizmlar deb yuritiladi.

Tilda yangi so`zlarning paydo bo`lishi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi siljishlar, taraqqiyot bilan bog`liq bo`ladi. Jamiyat rivoji, ob'ektiv borliq va tabiatdagi

o'zgarishlar, kishilarda ilmiy, ma'naviy tafakkurning o'sib borishi yangi so'z va yangi atamalarga o'z-o'zidan ehtiyoj tug'diradi. Mana shu ehtiyoj asosida tilda yangi so'zlar vujudga keladi. Keyingi davrlarda istiqloq sharofati bilan respublikamizning madaniy, iqtisodiy, ijtimoiy hayotida bir qator ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar til leksikasida o'z aksini topdi. Leksikamiz qator yangi so'zlar hisobiga boyidi. Haftanoma, tahlilnoma, test, reyting, bakalavr, magistr, kollej, litsey, marketing, birja, menejer, aktsiya, sertifikat, supermarket, kontsern, korporatsiya kabilar bunga misoldir.

Neologizm tushunchasi o'ta nisbiydir. Neologizm tilda paydo bo'lib, bora-bora keng qo'llanishi natijasida yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va neologizmlikdan chiqib, zamonaviy qatlamga o'tadi. Masalan, 20-30- yillarda mashina, traktor, kombayn, brigadir, zveno so'zlari neologik so'z hisoblangan. Hozir ular neologizm emas. Yoki 60- yillarda o'g'itlagich, purkagich, kosmos, kosmonavt, er sun'iy yo'ldoshi, televizor so'zlari neologizm bo'lgan bo'lsa ham, hozir ular tilga o'zlashib ketgan, yangilik xususiyatini yo'qotgan.

Neologizmlar paydo bo'lish doirasi, muhitiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) umumtil neologizmlari, 2) shaxsiy (individual) nutq neologizmlari.

Yangi so'z umumnutq doirasida bo'lsa, bular umumtil neologizmlari deyiladi: test, reyting, birja, menejer, yilnoma, internet kabilar umumtil neologizmlaridir.

XULOSA

Yozuvchilar, shoirlar, umuman yakka shaxslar tomonidan yaratilgan, ijod qilingan yangi so'zlar shaxsiy (individual) nutq neologizmlari deb yuritiladi. Masalan, G'.G'ulom asarlarida nursiramoq, kurashdosh, hamrang, yalovkash, sezim, damkash, uvadaband, daryodil, sharofobod, safarbasta, hijronzoda; M.Shayxzoda asarlarida mehnatdosh, oydosh, kalitlamoq, fazoshumul, tundalik, nuriston, salomobod, bemorxonona, mehnatnoma neologizmlari uchraydi.

Bu tip so'zlar tilshunoslikda okkazional (muvaqqat) so'zlar deb ham yuritiladi. Okkazional so'zlarning ko'pchiligi umumtil faktiga aylanmaydi. Bular ma'lum bir asar tilining o'ziga xos mulki hisoblanadi.

Neologizmlar uch usul asosida tilda paydo bo'ladi: 1) boshqa tillardan so'zlar qabul qilish natijasida (birja, reyting, bakalavr, fermer); 2) ichki imkoniyatlar asosida so'zlar yasash natijasida (yilnoma, haftanoma, kitobsevar, oltintopar, navoiyxonlik, ayyubg'ulomxonlik); 3) mavjud so'zlarni yangi ma'noda qo'llash natijasida (yo'ldosh – er yo'ldoshi, payvandchi – metallni ulovchi ma'nolarida) yuzaga keladi.

REFERENCES

1. Sayfullaeva R., Mengliev B., Boqieva., Qurbonova M., Yunisova Z., Abdullaeva M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: 2009.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: Talqin. 2005.
3. Mengliyev B.R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
4. . E. Qilichev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro. 1999.